

De arme tussen hemel en dood

of de laatste wil als poging tot omkoping

Leo Adriaenssen

Postmortale zielzorg

In de laatste week van juli 1458 werd te 's-Hertogenbosch de uitvaart van heer Gisel Back gevierd. De begrafenisplechtigheid moet een memorabele *society*-gebeurtenis zijn geweest en kan worden gereconstrueerd uit de testamentaire bepalingen waarin de aanstaande overledene nauwgezet zijn bijzetting had georganiseerd. Deze moest worden voorafgegaan door een plechtige nachtwake, aan te kondigen met klokgelui. Daarna zouden de kapitteldeken, de kanunniken, de priester-beneficianten, de priester-huurlingen, de zangers en de choralen van de Sint-Janskerk in hun koorkleden met wijwater en een kruis voorop onder het zingen van *Venite* naar het graf lopen om *Libera me*, *Miserere*, *De profundis*, *Pater noster* en andere gezangen ten gehore te brengen. Daags daarop moesten eerst de kerkklokken worden geluid, inclusief de grote, want de hele stad diende weet te hebben van de grootse gebeurtenis. Na het zingen van een plechtige requiemmis op het hoogaltaar met drie heren en met diakenen en subdiakenen zou men psalmodiërend lopen van de baar, die was gedekt met het zijden rouwkleed van het kapittel, naar het graf in het Salvatorskoor, dat de overledene had gesticht en inmiddels Bacx-koorke heette. Dit alles is meticuleus vastgelegd in het testament van heer Gisel, die bovendien wilde dat zijn jaarlijkse requiemmissen werden opgenomen in het obituarium, het missaal en in psalteria; van de laatsten moest er een worden gebruikt op het hoogaltaar en een op de lessenaar van het Bacx-koorke.

Alle deelnemers zouden voor hun aanwezigheid worden beloond, want ook in Gods dienst ging voor niets de zon op. De schrijver van het kapittel ontving op de dag van heer Gisels teraardebestelling 6 mud rogge of de waarde daarvan om aan de deelnemers uit te delen: de drie celebranten en de twee beroepszangers kregen elk een kwart wijn, de aanwezige beneficianten, huurlingen en leden van het zangkoor die een presentieloodje konden tonen een tarwebrood ter waarde van een halve kromstaart, evenals de schrijver en de roedrager. De twee kosters kregen voor het klokluiden elk twee tarwebroden. De rest van de 6 mud rogge en van vijf halve kwarten Rijnse wijn moest in drieën worden verdeeld tussen de kapitteldeken, de kanunniken en de kapelaans.¹

Voor elk van zijn vier plechtige jaargetijden bestemde heer Gisel 2 mud rogge per jaar. Ook voor deze liturgische vieringen schreef hij nauwgezet voor welke

¹ Kathedraalarchief Sint-Jan 's-Hertogenbosch, Obituarium van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, pp. 79, 168, 365, 218, 414, 415, 430, 446, 470.

psalmen en antifonen moesten worden gezongen. En om écht niet te worden vergeten, zorgde hij dat elke zondag in de Sint-Janskerk zijn naam van de dodenlijst werd afgelezen.²

Heer Gisel Back was een vermogende man, die stamde uit een rijke meierijse familie – nakomelingen van de Giselberten van Tilburg – en hoge ambtelijke functies bekleedde bij de bisschop van Luik. Zijn laatste jaren sleet hij als kanunnik in 's-Hertogenbosch. Hij koesterde een grote belangstelling voor kerkmuziek. Zijn oom Aert Buck had de cantorij in de Bossche Sint-Jan gesticht en neef Gisel executeerde zijn laatste wil, richtte dus de cantorij op feite op. In 1448 trad hij in de voetsporen van zijn oom door de cantorij van Hilvarenbeek te stichten. “Welluidende en goed gedirigeerde zang streelt het gehoor van de gelovigen, stimuleert de vroomheid van de luisteraars en verheft psalmodiërend de zielen tot extatische aanschouwing van God”³, zo motiveerde hij de stichting.⁴ In de collegiale kerk van Sint-Jan in Den Bosch stichtte Gisel Back bovendien twee kapelanieën in de Salvatorskapel, die door zijn oom Aert Buck was opgericht. Hij deed dat om eer te bewijzen aan de glorie van God, zijn moeder en al zijn heiligen. Deze kapel, oostelijk van het zuiderportaal, ging het Bacx-koorke heten en is nu een tentoonstellingsruimte onder de naam Sint-Antoniuskapel.

De cantorij en de twee kapelanieën waren opgericht met het oog op het eeuwige heil van de zielen van Gisel Back en zijn ouders. Voor hetzelfde doel stichtte hij een godslamp bij zijn kapel, die eeuwig moest branden; daarvoor was een fonds vrijgemaakt van 4 rogge per jaar, wat een erg royaal inkomen was voor een klein lichtje, als men bedenkt dat een gemiddeld huishouden per jaar 6,6 mud rogge (het voornaamste bestanddeel van het voedselpakket) consumeerde.⁵ Maar ook de armen vergat hij niet: “Om Gods wille tot een puijre aelmis ende tot hulp ende welvaren van sijner ouderen ende weldaderen zielen, tot verquickinge der christelijcker armen” maakte Gisel Back een fonds van 10 mud rogge, waarvan de inkomsten in brood, bonen, erwten of geld telkens op zijn sterfdag door de kapelaans moesten worden uitgedeeld voor zijn koortje in aanwezigheid van de kapitteldeken of diens plaatsvervanger en de oudste fabrieksmeester. De laatsten moesten de armen aansporen te bidden voor de ziel en zaligheid van de stichter en de zijnen. Voor hun moeite (en “op dat zij te liever comen bij de voorschreven uijtdeeling”) kregen zij dan elk een kwart goede Rijnse wijn en de kapelaans evenveel, maar dan wel ten koste van de armen.⁶ Deze “spynde Bacx” bleef 170 jaar functioneren.

² Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-rechterlijk archief 1232, fol. 165.

³ *Cantus enim consonus ac bene regulatus auditum demulcet fidelium, devotionem provocat audientium et excitat a tempore animas Deo psallentium.*

⁴ L.F.W. Adriaenssen, “De gerechtigen tot het Bacx-koorke in de Sint Jan tot de reductie van Den Bosch”, *De Brabantse Leeuw*, XXXIV (1985) 116-120. L.F.W. Adriaenssen, “De erfgenamen van heer Ghijsel Back. § 3. Heer Ghijselbrecht Back”, *De Brabantse Leeuw*, XXXVIII (1989) 49-53.

⁵ L.F.W. Adriaenssen, “Een aanslag op de calculerende clerus. De amortisatie van de geestelijke goederen in stad en meierij van 's-Hertogenbosch in 1516”, *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XV (1998) 99.

⁶ J.C.A. Hezenmans, *De St.-Janskerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis*

Heer Gisel Back was steenrijk. Bescheidener was de laatste wil van Maeyken Jans van Gorp, die in 1609 haar testament maakte. Zij was een dochter van een van de weinige welgestelde boeren in Hilvarenbeek – op Gorp – en werd geestelijke dochter, wat zo veel was als een ongeorganiseerde religieuze, dus geen non of begijn, maar een particuliere die haar leven wijdde aan godsvruchtige werken, zoals bidden, catechesatie, verzorging van altaren, noem maar op, het is niet bekend wat Maeyken als geestelijke dochter precies deed, maar haar activiteiten boden het broodnodige contrareformatorische tegengif tegen de geloofsdreigingen van ketters en rebellen – we zitten midden in de Tachtigjarige Oorlog.

In de geest van haar godsdienstige keuze wilde zij worden begraven in de collegiale kapittelkerk van Hilvarenbeek, om precies te zijn in het koor van haar naam- en patroonheilige Maria; aan dat altaar schonk zij haar beste huik, haar beste, gestreepte dwaal (omslagdoek) en haar gitzwarte paternoster met de vergulde tekens. Op de uitvaart moest aan de armen een halve mud rogge, 60 pond gerookt spek en een lopen erwten worden uitgedeeld en bovendien per persoon een pot bier worden geschonken. In de kerk moest een jaargetijde worden gevierd ter waarde van 30 stuiver en moesten direct na haar dood drie missen van elk 10 stuiver worden gelezen. De franciscanen en de dominicanen in 's-Hertogenbosch moesten elk 30 missen opdragen voor haar ziel (totale kosten 16 gulden). Voor verfraaiing schonk zij 100 gulden aan haar parochiekerk en evenveel moest worden belegd in renten, waarvoor de plebaan van Hilvarenbeek op elke verplichte Mariafeestdag een preek moest houden. Voor de armen die op haar jaargetijde of op het feest van Maria-Bezoeking kwamen bidden, belegde zij een kapitaal van 125 gulden in renten; wie dan kwam bidden, kreeg uit de rente een aalmoes. Driehonderd gulden schonk zij aan het arme-maagdenhuis dat een dorpsgenote aan het oprichten was; mocht het niet van de grond komen, dan was het geld bestemd voor arme verwanten die priester of kloosterling wilden worden, en waren die er niet, dan ging het geld naar twee arme Hilvarenbeekse priesterstudenten. Deze moesten dan een jaar lang elke dag voor haar ziel de psalmen van David, het *Miserere Mei Deus* en *De Profundis* te lezen.⁷

Den arme gegeven is Gode geleend

De twee gegeven voorbeelden betreffen schenkingen en laatste-wilsbeschikkingen en hebben als belangrijkste overeenkomst dat de nadruk niet lag op de verdeling van de bezittingen onder bloedverwanten of nabestaanden, maar dat er over de grens tussen leven en dood heen werd gereikt naar het hiernamaals. Zowel heer Gisel als zuster Maeyken investeerden in gebed, zang, eredienst en godsdienstige esthetiek met de bedoeling om hun toegang tot de hemel te vereenvoudigen. Beiden bedachten de armen, die dan als tegenprestatie werden verplicht voor hen te bidden. In feite huurden zij zowel priesters als armen in om voor hun zieleheil te ijveren door middel van gebed en liturgisch ceremonieel. Gisel Back en Maeyken

's-Hertogenbosch, 1866) 123.

⁷ Leo Adriaenssen, "Gorp. Leenmannen, mansmannen en cijnsmannen", *De Brabantse Leeuw*, LII (2003) 18, 19.

van Gorp hadden heilseconomische intenties en maakten met hun schenkingen en testamenten heilseconomische *business plans*.

Liefdadigheid had dezelfde economische functie als de *donatio pro anima*, de schenking aan een kerkelijke instelling. “Bijna alle vormen van middeleeuwse filantropie betroffen het inkopen van gebeden als uiteindelijk doel, en bijna alle vormen van schenken werden in de Middeleeuwen bestuurd door de kerk.”⁸ Het basisprincipe was het *do ut des*: ik geef opdat jij geeft. Door te schenken verplichtte de donor de ontvanger aan zich – ook als het God of zijn heiligen betrof. De vroege kerkvaders leerden dat het geven van aalmoezen positief kon uitwerken op de vergiffenis van zonden. Het profijt kwam volgens de heilige Cyprianus (3^e eeuw) ook de verwanten van de gulle gever en uiteindelijk aan de hele mensheid ten goede en volgens de heilige Augustinus zuiverden zowel aalmoezen als gebeden de dode zielen van hun zonden; zij konden dus bijdragen aan het verwerven van het eeuwige heil.⁹ De contractwaarde van de goede werken had zijn ideologische basis in het Nieuwe Testament, met name in het evangelie van Matteus, die bij het Laatste Oordeel, als de schapen van de bokken worden gescheiden, God laat zeggen:¹⁰ “Want Ik was hongerig, en gij hebt Mij te eten gegeven; Ik was dorstig, en gij hebt Mij te drinken gegeven. Ik was vreemdeling, en gij naamt Mij op. Ik was naakt, en gij hebt Mij gekleed; ziek, en gij hebt Mij bezocht; in de gevangenis, en gij zijt Mij komen bezoeken. (...) Voorwaar, Ik zeg u: Wat gij voor één van Mijn geringste broeders gedaan hebt, dat hebt gij voor Mij gedaan.” Vervolgens richt God zich tot de bokken: “Want Ik was hongerig, en gij hebt Mij niet te eten gegeven; dorstig, en gij hebt Mij niet te drinken gegeven. Ik was vreemdeling, en gij naamt Mij niet op; naakt, en gij hebt Mij niet gekleed; ziek en in de gevangenis, en gij hebt Mij niet bezocht. (...) Voorwaar, Ik zeg U; wat gij niet hebt gedaan voor één van deze geringsten, dat hebt gij ook voor Mij niet gedaan. Dan zullen zij gaan in de eeuwige straf, maar de rechtvaardigen in het eeuwige leven.” Met uitzondering van de eerlijke begrafenis voor de naaste had Matteus hiermee alle zeven werken van barmhartigheid geprogrammeerd en gekoppeld aan het zieleheil van de weldoener. De kerk gaf vervolgens gelegenheid om de eeuwige zaligheid *cash* in te kopen door middel van aflaten en het inhuren van al dan niet professionele bidders. Bidden was loonarbeid geworden: priesters droegen requiem- en andere votiefmissen op tegen gerede betaling op basis van verschillende vaste tarieven, die afhankelijk waren van onder meer de plechtigheidsgraad. Armen betaalden hun aalmoezen terug met gebed.

⁸ Joel T. Rosenthal, *The purchase of paradise. Gift giving and the aristocracy, 1307-1485* (London, 1977), 9, 10, geciteerd bij Arnoud-Jan A. Bijsterveld, *Do ut des. Gift giving, memoria, and conflict management in the Medieval Low Countries* (Hilversum, 2007) 26.

⁹ Bijsterveld, *Do ut des*, 20, 21.

¹⁰ Matteus 25:35-37, 40-43. Ik heb gebruik gemaakt van *De heilige schrift. Vertaling uit de grondtekst met aantekeningen* in opdracht van de apologetische vereniging ‘Petrus Canisius’ (Utrecht, 1962).

De kerk als gebedsmolen

De rooms-katholieke kerk was een immens gotisch bouwwerk van stichtingen: een ingewikkeld en niet zelden irrationeel samenstel van duizenden grote en kleine fondsen. Kerken, kapellen, kloosters, universiteiten, gasthuizen, begijnhoven, kapittels, prebendes, kosterijen, cantorijen, altaren, beneficies, officies, jaargetijden, loven, – het waren stichtingen. Ook godslampen, studiebeurzen, preken, catechisatie-onderwijs en voorts kerkzang, ommegangen, drachten en andere processies konden worden gesticht. En niet te vergeten de vele spinden om Godswil voor de armen. 's-Hertogenbosch kende zodoende een Mariadracht¹¹, Hilvarenbeek een jaarlijkse passiepreek door de minderbroeders, preken op de Mariafeesten en preken door de vier biddende orden.¹² Mechelen had een stichting die de klokken liet luiden bij terechtstellingen van misdadigers.¹³ In Diessen was het onderhoud van de kerkmuren ondergebracht in een stichting¹⁴ en in Tilburg het onderhoud van een Mariabeeld.¹⁵

Hoewel ik steeds spreek van stichting, was deze vorm als rechtsbegrip onbekend. Men sprak van fundatie. Een probleem was de rechtspersoonlijkheid, oftewel: wie was de eigenaar van het fonds, van het stichtingskapitaal? In het vroege christendom benoemden gelovigen Christus, heiligen of martelaars tot hun erfgenamen of begunstigen, maar hoe moest je een legaat aan bijvoorbeeld een engel ter hand stellen? En hoewel God almachtig was, had hij geen deel aan het ondermaanse rechts- en goederenverkeer; hij was geen rechtspersoon, evenmin als zijn apostelen en heiligen. Onder keizer Justinianus in de 6^e eeuw kwam toen de vorm in zwang om voor God bestemde schenkingen te geven aan de katholieke kerk en die voor een heilige aan de dichtst nabij zijnde kerk of bedeplaats die hem was toegewijd. Maar ook een kerk of kapel was geen rechtspersoon. Eerst werd de oplossing bedacht om dan maar de muren van een kerk of klooster te begiftigen, maar toen die vergankelijk bleken, stapte men over op de fictie dat niet tijdelijke grootheden als het gebouw of de dienstdoende pastoor dan wel abt de eigenaars met volledige rechtsbekwaamheid zouden zijn, maar dat een abstractum als een patronaatschap of een functie in de zielzorg of liturgie de rechtspersoon was, of een collectief als een kapittel, begijnhof of klooster. Zo ontstond de geestelijke fundatie als *persona ficta*, als gefingeerde rechtspersoon met dezelfde wils-, handelings-, vermogens-, bezits-, proces- en delictbevoegdheden als een natuurlijke persoon. Dat had ook ideologische voordelen, want de fundatie leverde aan bijvoorbeeld de bedelorden een sluitende armoedesmoes: niet de bedelmonniken werden rijk van de gulle gaven

¹¹ L.F.W. Adriaenssen, “De gerechtigden tot het Bacx-koorke in de Sint Jan tot de reductie van Den Bosch”, *De Brabantse Leeuw*, XXXIV (1985) 132.

¹² L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 146.

¹³ Stadsarchief Mechelen, Register van testamenten, fol. 46, 22 december 1554.

¹⁴ Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-rechterlijk archief 1399, fol. 412, 30 juli 1575.

¹⁵ Leo Adriaenssen, “De eerste duizend jaar van Gods rijk in Tilburg. Kerk, parochie en godsdienst”, in: Cock Gorisse (red.), *Tilburg. Stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg, 2001) 88.

van de gelovigen, maar het was de *persona ficta*, gepersonifieerd in de heilige van het betreffende klooster, altaar of andere stichting.

De fundatie bestond uit een fonds (een *dos* ofwel inkomen uit geld of goederen) en een verplichting. Verreweg de meeste fundaties hadden liturgische doeleinden: de misstichting zonder meer (*beneficium simplex*) en de misstichting met zielzorg (*beneficium curatum*). Een beneficie was een kerkelijk ambt (*officium*) met het recht op vruchtgebruik van het daaraan gehechte vermogen.¹⁶ In het geval van het Bacx-koorke bestond de stichting uit twee kapelanieën, die werden beheerd door de familie: de patroon – een bloedverwant en de stichter – droeg de kapelaans voor, die eveneens van de familie moesten zijn. Zo bleef het geschonken vermogen toch in de familie, als een vorm van “schenken maar houden”.¹⁷ Elk van de kapelaans was verplicht tot een dagelijkse mis (waarvan de ene voor de ziel van de stichter en de andere voor de zaligheid van de patroon) en elk genoot daarvoor het riante jaarinkomen van 26 mud rogge. Zo’n fundatie was een belangrijk inkomensbestanddeel voor de priester, die er zo veel mogelijk probeerde te vergaren en als tegenprestatie voor de zielen van de donatoren of testateurs bemiddelde bij God en zijn heiligen.

Het nut van de armoede

In het begin van het christendom waren er geen fundaties. De geestelijken waren kostgangers van de bisschop. Het diocesane vermogen werd verdeeld tussen de bisschop, de kerk van Rome, de clerus en de armen, maar allengs werden de bisschop en de armen daaruit verdrongen. Armenzorg werd een buitenkerkelijke aangelegenheid, in Brabant vooral georganiseerd in de Tafels van de Heilige Geest, waarvan er in elke parochie een functioneerde. Daarnaast waren er legio particuliere initiatieven voor de hulp aan arme bejaarden, reizigers, leprozen, pestlijders en andere zieken, wezen, vondelingen, scholieren en andere kinderen, weduwen, gevangenen en krankzinnigen. ’s-Hertogenbosch telde tientallen gast- en godshuizen en fondsen voor de diverse arme doelgroepen, waaronder het Groot Ziekengasthuis.¹⁸ In navolging daarvan verrezen ook op het platteland verschillende charitatieve instellingen, zoals het manhuis van Jan van Spreuwel te Hilvarenbeek en in Oisterwijk het rabauwenhuis (voor zwervers) en een maagdenhuis.

Neem de oude mannen van Jan van Spreuwel. Deze organiseerde in 1450 een onbezorgde oude dag voor een handvol van hen: zij kregen een gezamenlijke boerderij, waar zij zelf hun kost moesten verdienen, maar werden bijgestaan door een dienstmeid en een knecht op kosten van de stichting. Wie besloot in het manhuis “syn leven te eyndigen”, moest zijn inkomsten en bezittingen aan de

¹⁶ E. Eichmann, *Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codex Iuris Canonici* (2 dln.; 10e, herz. uitg. door K. Mörsdorf, Wien, 1961-1964) II, 417 e.v.

¹⁷ Bijsterveld, *Do ut des*, 30. Een ander voorbeeld van een familiestichting was de erfkosterij te Tilburg, waarvan zowel de patroons als de bedienaars en de plaatsvervangers behoorden tot de familie Back: Adriaenssen, “De eerste duizend jaar”, 87, 88.

¹⁸ J.P.A. Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen te ’s-Hertogenbosch vóór 1629* (’s-Hertogenbosch, 1964) hoofdstuk I.

instelling afstaan. Elke dag moesten de oude mannen voor hun weldoener bidden.¹⁹

Armen en rijken waren onmisbaar voor elkaar. “Tegenspoed was een persoonlijke, door God opgelegde, beproeving, die zowel aan de betrokken pauper als aan de barmhartige die hem bijstond de mogelijkheid tot zaligmaking bood.”²⁰ Door hen te laten bidden, hielpen de rijken de armen en door te bidden, hielpen de armen de rijken. De rijken hadden de armen niet alleen nodig om hun eigen voortreffelijkheid te accentueren en deugdzaamheid tentoon te spreiden – bijvoorbeeld door een armenfonds te stichten –, maar ook om God te behagen door zijn minder fortuinlijke schepselen respect te betonen. Hoogmoed jegens de arme en nederigheid jegens God vormden de twee zijden van de ene charitatieve medaille. Door hun welstand hadden de rijken meer mogelijkheden om te zondigen en liepen zij een groter risico in hel of vagevuur te belanden.²¹ Armen waren deugdzaam en hadden meer tijd, waren dus geschikt om in te schakelen als belangenbehartigers bij die instanties in het hiernamaals die over hun zieleheil konden beslissen. Armen boden hun gebedsdiensten aan rijken aan in ruil voor bescherming en gunsten, op dezelfde wijze als in het algemeen katholieken zich tot hun heiligen wendden.²²

Professioneel en amateuristisch gebed

Nu de verhouding tussen liefdadigheid, armoede en zieleheil is vastgesteld, rijst de vraag welke keuzes de schenkers maakten bij het vastleggen van de laatste wil. Voorop staat, dat lang niet iedereen beschikte over de materiële middelen om de nabestaanden te passeren ten gunste van een geestelijk of liefdadig doel, met andere woorden: de meeste testateurs waren zelf armlastig of hadden armlastige erfgenamen. De bekendste ontsnappingsclausule, die misschien niet het vagevuur omzeilde, maar in elk geval de verblijfsduur daar bekortte, was het (meestal bescheiden) geldbedrag aan de kerkfabriek van de kathedraal van het bisdom – in deze streek was dat tot aan de kerkelijke reorganisaties in de tweede helft van de zestiende eeuw de Sint-Lambert te Luik. Zo vermaakte in 1410 Arnt, de bastaard van Henric Schilder te 's-Hertogenbosch, 5 schellingen aan deze kathedraal voor zijn onrechtvaardig verworven bezit.²³ De angst voor het hellevuur gaf sterke economische impulsen aan het geestelijke en liefdadige fondsenwezen.

¹⁹ Regionaal archief Tilburg, Oud-administratief archief Hilvarenbeek 4630. Oud-rechterlijk archief Hilvarenbeek 172, fol. 111, 16 april 1686.

²⁰ Catharina Lis en Hugo Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen, 1980) 24.

²¹ A.N. Galpern, *The religion of the people. Sixteenth-century Champagne* (Harvard, 1976) 34-39.

²² Galpern, *The religion of the people*, 43.

²³ L.F.W. Adriaenssen, “De familie Schilders in de Middeleeuwen. Een Bossche patriciërsfamilie”, *De Brabantse Leeuw*, XLVII (1998) 241. In 1551 schonken Jan Trumpenaar en zijn vrouw Katlyn Hagens te Vorselaar aan de kerkfabriek van het bisdom Kamerijk 2 stuiver “voir donrechtveerdich goet dat zij onwettelyck besitten mogen” (L.F.W. Adriaenssen, *Geschiedenis van de families Trompenaars, Trümpener, Trompeneers, Trimpeneers, Trompen en Tromp in de Brabantse en Limburgse Kempen, 1347-1989* (Amsterdam, 1989) 125).

De schenkingen bestonden in de volle Middeleeuwen voornamelijk uit onroerend bezit, maar later werd de gift in geld, natura en/of rente- en pachtinkomsten dominant.²⁴ Rond 1370 hanteerde de Bosschenaar Diederick van Doren een mengvorm: hij schonk aan het Geefhuis²⁵ van zijn stad een hoeve te Ravels, waaraan hij een jaarlijkse uitdeling koppelde van twee wollen lakens en twintig paar schoenen voor de armen.²⁶ Dat spoorde bovendien met de werkwijze van het Geefhuis, die niet alleen brood en broodgraan uitdeelde, maar ook kleding, schoeisel en brandstof – dit alles als toeslagen op het ontoereikende inkomen en in voldoende mate om niet van honger te sterven.

In de Late Middeleeuwen blijken in de meierij van Den Bosch de schenkers een duidelijke voorkeur te hebben gehad voor bepaalde bestedingsdoelen. In 1516 hieven de Staten van Brabant een belasting op alle sinds 1475 verworven geestelijke inkomsten (dat is inclusief de liefdadigheidsfondsen). Hoewel de armoede groot was – in 1526 was in de meierij 17 procent van de plattelandsbevolking armlastig –, kwam niet meer dan 17,6 procent van de geestelijke vermogensgroei ten goede aan de armen. De rest ging naar de clerus. Lokaal kon het schenkingsgedrag erg verschillen. In Goirle was de kerkelijke devotie aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw zo ondermaats georganiseerd (er was een pastoor en een kapelaan, die samen vijf missen per week opdroegen, en er was een koster zonder inkomen²⁷), dat tussen 1475 en 1516 maar liefst 87,6 procent van de vrome schenkingen naar de armentafel ging.²⁸ Maar over het algemeen kozen de schenkers massaal voor de directe devotie²⁹, zonder de omweg van bemiddeling door de armen. Met andere woorden kan worden gesteld dat de katholieke bevolking meer soelaas verwachtte van het professionele gebed van priesters, nonnen en begijnen dan van de vrome inspanningen der armen. De laatsten ontbeerden immers het sacrale, magische en bovennatuurlijke aura van de professionele bidder: de gewijde religieus. De veronderstelde macht van de amateuristische tussenpersonen stak maar bleek af bij de professionele voorspraak-, bemiddelings- en communicatiemogelijkheden die de beroeps hadden.

²⁴ Bijsterveld, *Do ut des*, 37.

²⁵ Het Geefhuis was de Tafel van de Heilige Geest van de Bossche parochie (de sociale dienst van die tijd).

²⁶ Leo Adriaenssen, “De Bossche pachthoeve in Ravels-Eel”, *De Drie Goddelijke Deugden*, VI (2002) 67.

²⁷

²⁸

²⁹ Adriaenssen, “Een aanslag op de calculerende clerus”, 100, 101. Ter vergelijking: heer Gisel Back vermaakte een jaarinkomen van 74 mud rogge aan vrome doelen, waarvan 10 mud ten goede kwam aan de armen, dat is 13,5 procent. Zie ook het testament van Jan Willems Stickers (Tilburg, 1457), van wiens vrome legaten 20 procent aan de armen ten goede kwam (Adriaenssen, “De eerste duizend jaar”, 88). In Roosendaal en omgeving ging in 1603-1652 niet minder dan 59,9 procent van de legaten *piae causae* naar de armen (P.M. Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant, 1580-1652. Dekenale visitatieverslagen als bron* (2 dln.; Breda, 1995) I, 211, 212).

Rationalisatie van de armenzorg

Aan het einde van de Middeleeuwen werden pogingen ondernomen om het stichtingenwezen, zeg maar de gebedsmolen die de kerk was, te rationaliseren. De eigenlijke zielzorg was in het gedrang gekomen en daarom werden met name tijdens de contra-reformatie van het begin van de zeventiende eeuw in de meierij veel misstichtingen samengevoegd tot fondsen waarvan zielzorgers een behoorlijk inkomen konden trekken. Bovendien ademden veel nieuwe stichtingen de geest van de contra-reformatie. Een voorbeeld is Aert Sterts uit Goirle, een priester die het schopte tot kapitteldeken van Geertruidenberg. De naam Sterts was iets te ordinair voor iemand met zo'n voorname positie en daarom noemde hij zich voortaan Swaens en nog liever Cygnaeus of Olerinus. Sterts stichtte in 1616 acht kleine studiebeurzen voor leerlingen van 8 tot 14 jaar om katholiek onderwijs te volgen aan de dorpschool in Goirle of elders plus drie grote beurzen voor middelbaar onderwijs bij de Fraters te 's-Hertogenbosch. Voorrang kregen zijn familieleden en bijzonder was dat ook meisjes een studietoelage konden krijgen. Heer Sterts vergat intussen niet zijn eigen belang: elke beursstudent moest vijf maal daags bidden, onder meer voor zijn ziel.³⁰

Ook de armenzorg werd gerationaliseerd, met name in de steden, waar de wereldlijke overheden een grotere greep probeerden te krijgen op de armoede, die steeds meer werd gezien als een openbare-ordeprobleem.³¹ Het mes van de caritas had altijd al aan twee kanten gesneden: het was belangrijk voor het geestelijke welzijn van de weldoener, maar waarborgde ook het voortbestaan van een goedkoop arbeidsreservoir van armen.³² Armoedebestrijding werd na de Middeleeuwen steeds meer sociaal-economisch crisis-management. Gasthuizen, die waren gebaseerd op de deugd van de gastvrijheid, werden werkhuisen, waar overvloedige arbeidskrachten productief werden gemaakt. Toch bleef ook in de moderne organisatievormen van de liefdadigheid het particuliere initiatief belangrijk. Een voorbeeld is het tehuis voor arme kinderen, dat in 1562 te Mechelen werd gesticht door de puissant rijke Heylwich van den Nieuwenhuysen uit Diessen en plaats bood aan maar liefst 72 kinderen, onder wie 20 uit haar familie; door middel van een ambachtelijke opleiding werden zij klaargestoomd voor de arbeidsmarkt.³³ In de caritas kwam meer nadruk te liggen op het hier, maar het hiernamaals werd allerm minst verwaarloosd.

Als laatste voorbeeld moge het testament gelden dat Adriaen van den Nieuwenhuysen maakte in 1685.³⁴ De man was van eenvoudige boerenkomst

³⁰ Nationaal archief Den Haag, Staten-Generaal 12548-334, "Naemen der studenten der beurzen", fol. 9. A. van der Does de Willebois, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige meierij van 's-Hertogenbosch* (4 dln.; 's-Hertogenbosch, 1904-1906) II 325.

³¹ Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 26. Zie voor het voorbeeld Haarlem: Jo Spaans, "Politiek realisme in Reformatietijd. De verhouding tussen ideële en economische argumenten in de armenzorg in Haarlem, ca. 1520-1625", in: M.B. ter Borg en L. Leertouwer (red.), *Het neoliberalisme in de politiek* (Baarn, 1987) 62-75.

³² Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 27.

³³ L.F.W. Adriaenssen, *Non omnia possumus omnes. Genealogie van het geslacht Van den Nieuwenhuysen 1400-1800* ('s-Hertogenbosch, 1988) 270, 361, 363-369.

³⁴ Stadsarchief Antwerpen, Oud-notarieel archief 3931, ongefolieerd, 19 april 1685. Zie voor

(uit Middelbeers), klom op tot onderpastoor van het begijnhof te Antwerpen en werd in die functie vermogend. Zijn testament bestaat uit ongeveer dertig clausules. Pas in de allerlaatste verdeelde hij zijn nalatenschap tussen zijn bloedverwanten, in de andere werkte hij aan zijn zieleheil. Zo stichtte hij in verschillende kloosters en kerken niet minder dan 1810 requiemmissen, alsook een eeuwige requiemmissie in de begijnhofkerk – kosten 1117 gulden. Elke begijn die voor hem zou bidden, zou een wittebrood van 1 stuiver krijgen. De carmelitessen van Moll, de arme clarissen te Antwerpen en de kapucijnen aldaar kregen geldbedragen voor bepaalde hoeveelheden gebeden, evenals de meisjes van het Antwerpse maagdenhuis. En in Middelbeers en Hilvarenbeek moest hij eeuwig op zondag worden herdacht. Twaalfhonderd gulden legde hij opzij voor eventuele bloedverwanten die zouden gaan studeren of religieus worden. De armen kwamen er bekaaid van af met uitdelingen van 25 gulden roggebrood, 25 gulden tarwebrood en 50 gulden in geld aan die van Antwerpen en 40 gulden brood en 300 gulden in geld aan die van Middelbeers. Dat de contra-reformatorische urgentie was verdwenen, blijkt uit de schamele 30 gulden die de testateur vermaakte aan het katholieke vormingswerk in zijn geboorteparochie, te besteden aan kerkboekjes, rozenkransen en kruisbeelden. Maar volledig in de laatmiddeleeuwse traditie verplichtte hij de bedeelde armen om elk drie missen voor zijn ziel te horen.

Ita missa est

Door middel van aalmoezen en gebeden deden de gelovige, van hun zondige schuld bewuste schenkers een beroep op de impliciete contractverplichtingen die voortvloeiden uit de gift. Het waren niet minder dan pogingen tot omkoping, althans beïnvloeding van de hemelse krachten, te weten God en zijn heiligen. Een geestelijke stichting was een commerciële transactie, bedoeld om de naam en faam van de schenker luister bij te zetten, maar ook om God te vermurwen tot meer barmhartigheid en genade dan wat gezien de zedelijke conditie van de schenker en het daaruit te verwachten verblijf in het vagevuur in de rede lag. Hoe rijker de schenker was, hoe meer mogelijkheden hij of zij had om de eeuwige zaligheid te faciliteren. Dat heilseconomische motieven belangrijke stimuli voor de praktische liefdadigheid waren, neemt overigens niet weg dat er ook sprake was van waarachtige solidariteit met de hulpbehoevende. Dominant was echter de christelijke caritas uit eigenbelang, als aanbetaling voor een plaats in de hemel.

AANVULLEN:

Meer voorbeelden

- De overige stichtingen van Arndt Schilder
- De stichtingen van Jan Goyarts Schilder
- De overige stichtingen in Tilburg (“Duizend jaar”)
- Maria Magdalena-altaar Hilvarenbeek
- Voorbeelden in Calculerende clerus
- Voorbeelden vermeerderingen stichtingen Erfgenamen Back: eigen (nieuwe) stichtingen, vermeerderingen, enz. Colen – Nouwen – Merlaer – Jansschens e.a. Uitwerken: juris patronatus laicalis (voorbeeld van ‘schenken maar behouden’)
- Zoek meer biddende armen (wijnrode ringband?; Pedro Michielssens – eis om te bidden?; weduwe Michiel van den Nieuwenhuysen – eis om te bidden?)
- Scan op armen bij vdBichelaar, met name op gift voor onrechtvaardig verworven bezig aan kerkfabriek – vu
- Zie überhaupt Cd-rom Anita van Geertruyen – vu

Meer materiaal

- Iets over de uitdelingen van het Geefhuis (Calculerende clerus; Van Uytven en Blondé) en de conjunctuurgevoelige uitdelingen van Tongerlo (Heylen)
- “Van de doden niets dan goeds” (namelijk: 1) hun zielen moeten worden gezuiverd en 2) hun nagedachtenis geëerd)
- Votiefmissen

1. De oorsprong van de christelijke caritas. Bijbelteksten
2. Methoden om toegang tot de hemel te bespoedigen of het verblijf in het vagevuur te bekorten: goede werken, aflaten, versterving, bidden door leken en professionals
3. De kerk als verzameling stichtingen en gebedsmolens
 - De stichting kerkrechtelijk (en de armoedesmoes dat de patroonheilige eigenaar is van de rijke kloosterbezittingen)
 - Voorbeelden: godslamp, officies en beneficies, jaargetijden, doodsmissen, preken, klokluiden, zang (van gezongen mis tot cantorij), zorg (voor ziel, lichaam en geest), onderwijs (van basis- tot universitair), reizigers
4. De rol van de armen
 - Hun heilseconomische functie
 - Hun heilseconomische nut en het belang van de armoede
 - De voorkeur voor professioneel gebed
5. [Humanistische kritiek] De overgang naar sociale controle onder staatstoezicht; groeiende rol van de overheid; rationalisering van de armoedebeheersing als sociaal-economisch crisismanagement

2 Corinthiërs 6:4-10: “wij doen onszelf in alles kennen als dienaren Gods: in veel dulden, in verdrukkingen, in noden, in benauwdheden, in slagen, in gevangenschappen, in oproeren, in moeiten, in nachten zonder slaap, in dagen zonder eten, in reinheid, in kennis, in lankmoedigheid, in rechtschapenheid, in den heiligen Geest, in ongeveinsde liefde, in de prediking van de waarheid, in de kracht Gods ... [10:] als arm, maar velen rijk makend; als niets hebbend en toch alles bezittend.”

Mattheus 25:31-46: laatste oordeel, scheiding van de schapen van de bokken door de koning/herder, die zegt [vs. 35-37:] “Want Ik heb honger geleden en gij hebt Mij te eten gegeven, Ik heb dorst geleden en gij hebt Mij te drinken gegeven, Ik ben een vreemdeling geweest en gij hebt Mij gehuisvest, naakt en gij hebt Mij gekleed, ziek en gij hebt Mij bezocht; Ik ben in de gevangenis geweest en gij zijt tot Mij gekomen.” Vs. 40: “En de Koning zal hun antwoorden en zeggen: Voorwaar, Ik zeg u, in zoverre gij dit aan één van deze mijn minste broeders hebt gedaan, hebt gij het Mij gedaan.” Vs. 41: de anderen vervloekt hij en stuurt hij naar de hel: vs. 42-43: “Want Ik heb honger geleden en gij hebt Mij niet te eten gegeven, Ik heb dorst geleden en gij hebt Mij niet te drinken gegeven; Ik ben een vreemdeling geweest en gij hebt Mij niet gehuisvest, naakt en gij hebt Mij niet gekleed, ziek en in de gevangenis en gij hebt Mij niet bezocht.” Vs. 45-46: “Voorwaar, Ik zeg u, in zoverre gij dit aan één van deze minsten niet gedaan hebt, hebt gij het ook aan Mij niet gedaan. En dezen zullen heengaan naar de eeuwige straf, maar de rechtvaardigen naar het eeuwige leven”.

Doelgroep:

1. hiernamaals: de donor, de ouders, de kinderen, de overige naaste verwanten
2. hier: familieleden (arm, ziek, studieus, priesterambitie), dorpsgenoten

Middelen:

1. (eenmalige en periodieke) uitdelingen in brood, geld, goederen (kleding, schoeisel, brandstof) aan individuen
2. stichtingen of versterkingen van fundaties

DOEN:

- Armoedeproblemen: ziekten, werkloosheid enz.
- Bevolkingsgroei tot 1571: zie Staatsvormend geweld

Arnoud-Jan A. Bijsterveld, *Do ut des. Gift giving, memoria, and conflict management in the Medieval Low Countries* (Hilversum, 2007)

The medieval gift as agent of social bonding and power, p. 17-39

p. 18: *Gift exchange is defined as a transaction to create, maintain, or restore relations between individuals or groups of people. The reciprocity of the gift is an essential element of this exchange. A gift has the capacity of creating those relations because the initial gift obliges the recipient to return the same or another gift in the short or long term. ... Both gifts and counter-gifts could be landed property, money, objects, prayers, services, and even human beings (such as brides and oblates).*

p. 20: De *donatio pro anima* was de gift aan een kerk of klooster om te worden beloond in het hiernamaals via de gebeden van de clerus voor de ziel van de donor. Aalmoezen hadden volgens de vroege kerkvaders een positief effect op de vergiffenis voor zonden. Volgens H. Cyprianus (3^e eeuw)

p. 21: kwam het niet alleen de donor ten goede, maar ook de mensheid in het algemeen en de verwanten van de donor in het bijzonder. Volgens de heilige Augustinus purificeerden gebeden en aalmoezen de dode zielen en konden dus bijdragen aan de verwerving van het eeuwige heil.

De *donatio pro anima* was een geestelijke handel, waardoor God in het krijt kwam te staan bij de donor of zijn verwanten (hier of in het hiernamaals).

p. 24: Met name in de 8^e en 9^e eeuw monopoliseerde de clerus als gebedsspecialisten (met name de vertaling van giften in heil) de contacten met God en zijn heiligen. Rond 1150 (toen het geldverkeer dominantier was geworden) gingen de leken meer eisen stellen aan hun zieleheil en begonnen zij te shoppen.

p. 25: Centraal in de gift stond de *memoria*, de gedenking van de doden.

Vijf soorten caritas: 1) 'inslaan' van gebeden voor de doden, 2) vestiging van chantries, 3) stichting van nieuwe religieuze

p. 26: huizen, 4) begunstiging van begrafeniskerken, 5) diverse filantropie.

“Bijna alle vormen van middeleeuwse filantropie betrof het inslaan van gebeden als uiteindelijk doel en bijna alle vormen van schenken werden in de middeleeuwen bestuurd door de kerk” (Rosenthal, *The purchase of paradise*, 9-10).

p. 26-27: In Siena vond een overgang plaats van de versnippering van bezit in talloze, maar verwaarloosbare sommen voor vrome doelen, conform de praktijk van de bedelorden, naar (na 1363) herdenkingstekens in de vorm van liefdadige, publieke instellingen. [p. 27:] Vanuit hun graf manupileerden zij het gedrag van hun erfgenamen en nazaten, en de vrome stichtingen. Er ontstond een cultus van herinnering door middel van zerken, wapenemblemen, muurschilderingen en kapellen. Aardse herinnering en de redding van de ziel stonden niet meer tegenover elkaar, maar raakten met elkaar verknoopt in hiernamaalsstrategieën.

p. 29: Ilana Silber, *Gift-giving in the great tradition*, onderscheidt primitieve en hogere vormen van religieus schenken. In primitieve maatschappijen was, in theorie, de circulatie van giften permanent. Later waren giften aan b.v. kloosters

een soort 'keeping-while-giving': onvervreemdbaar bezit, geïnvesteerd met unieke subjectieve en historische betekenis.

p. 29: Achter dit soort giften schuilt het *do ut des*-principe, dat ook theologisch was gefundeerd.

p. 33: Ontwikkelingsgeschiedenis van vroege tot volle en late Middeleeuwen: kort na 1050 en in de 12^e eeuw belangrijke verandering met de groei van de markt- en geldeconomie. De geef-economie (een economie waarin goederen en diensten worden geruild zonder dat daar specifieke, berekende waarden tegenover staan) veranderde in een profijt-economie. [Geef- en plundereconomie.] In de geldeconomie bleef de gift bestaan, niet als tegengestelde economische vorm, maar als complementair, als waarmerk voor de levenswijze van de aristocratie en als model voor succesvolle kooplieden en ambachtslieden.

p. 34: Terwijl de lekenvroomheid gebonden bleef aan de gift, paste de kerk de geldeconomische principes toe op de relaties met het heilige, bijvoorbeeld met de aflatenhandel. Heil was niet alleen meer bereikbaar in ruil voor een vrome handeling of een gift, maar kon contant worden gekocht (Cohen, *Gift, payment and the sacred*).

Naast de aristocratie stonden nieuwe sociale groepen als donors op (b.v. de burgerij).

p. 37: In de 14^e en 15^e eeuw bestonden de meeste schenkingen niet meer uit landerijen, maar voornamelijk uit renten, pachten en geldsommen. Dat had niet alleen te maken met de geldeconomie, maar ook met de ontwikkelingen in de landbouw – de erkenning van land als belangrijk productiemiddel en winstbron.

Ook de herleving van de laatste wil of het testament was van belang. De laatste wil hoefde pas na het overlijden te worden uitgevoerd. Verschillen tussen donatie en testament: 1) het testament is unilateraal en herroepbaar, 2) de juridische consequenties voor de ontvanger worden pas na het overlijden van de donor van kracht, 3) een testament kan meer dan 1 persoon tegelijk begeven.

Gelijk bleef het motief (donatie, testament): bekommernis om het zieleheil en de viering van iemands *memoria* door middel van het geven van aalmoezen.

p. 38: In de late Middeleeuwen werd de dodencultus individueler, minder gemeenschappelijk. "Although kinship relations continued to play a important role in gift giving throughout the Middle Ages, gift giving in the Late Middle Ages seems to have been aimed more at the articulation of personal prestige than at the enhancement of family power".

%Afterword: the study of gift giving since the 1990s, p. 40-50. vu

A.N. Galpern, *The religions of the people. Sixteenth-century Champagne* (Harvard, 1976)

The part of the poor in the economy of salvation, p. 29-43

p. 29: Liefdadigheid is de liefde tot God wegens zijn oneindige goedheid (mercy) en tot onze naaste wegens onze liefde tot God.

p. 30: Liefdadigheid stijgt uit boven wereldse genegenheid of medelijden. De katholieke die zijn naast helpt, doet dat uit liefde tot God, ook al heeft hij bijbedoelingen, zoals de wens zalig te worden. Liefdadigheid is is zomaar een

uiting van vroomheid, maar een theologisch principe. Wie echt van God houdt, houdt van al zijn schepselen, met name de armen en gebrekkigen onder hen.

Er waren veel armen. Galpern beperkt zich tot de individuele armenzorg en gebruikt de laatste wil als bron.

p. 31 e.v.: Voorbeelden.

p. 34: Bisschop Bernard Groethuysen van Châlons: de machtigen hadden de armen nodig om hun eigen voortreffelijkheid te reflecteren. Waarom schiep God de machtigen, ware het niet om de armen te helpen? Omdat de rijken de mogelijkheden hadden op andere niveaus te zondigen, waren zij des te meer afhankelijk van de armen. Groethuysen onderscheidde scherp

p. 35: de adel van de burgerij in hun charitatieve activiteiten. De laatsten hadden geen behoefte aan het negatieve complement van de armen; zij hadden genoeg aan het behagen van God door de hen eigen deugden tentoon te spreiden: arbeid, orde en rust – waarbij zij de armen verweten niet meer op hen te lijken. Toch deed ook de testerende burger aan liefdadigheid.

Machtigen schakelden (tientallen, soms honderden) armen in als toortsdragers bij hun begrafenisopecten. Het aantal arme rouwenden was een maatstaf voor de sociale *gulf*

p. 35: die hen scheidde van de overledene.

p. 36: Meer over participatie van armen aan uitvaarten.

p. 38: De minder welgestelde rijken aapten de steenrijken na. Er waren twee mogelijke motieven: 1) zij handelden uit trots en mobiliseerden de armen om te tonen hoe belangrijk zijzelf waren, 2) zij handelden uit nederigheid door Gods onfortuinlijke, maar favoriete schepselen respect te betonen.

Soms werd de armen nadrukkelijk gevraagd te bidden voor de ziel van de donor.

p. 39: De armen worden dan ingeschakeld als hun belangenbehartigers. De ruil tussen aalmoezen en gebeden schiep een speciale relatie tussen donor en begunstigde. De stille liefdadigheid, door Jezus gepreikt in de Bergrede, werd zo irrelevant: om voor je weldoeners te bidden, moet je goed weten wie het zijn.

The strong carry the weak, p. 43-51

p. 43: Katholieken benaderden de heiligen op dezelfde manier als de armen hun begunstigers: zij boden gebed aan in ruil voor bescherming en gunsten. Terwijl de arme moest vrezen voor de rijke, had de loyale katholiek geen tweeslachtigheid of vijandigheid van zijn heiligen te duchten. Heiligen kunnen voorspreken bij God voor zowel de doden als de levenden.

p. 43-44: Rol van de doopnaam [veel Maria, Johannes] en de rol van de naamheilige als de machtiger peter of meter.

p. 45: De gelovigen verwachtten veel van hun heilige peetouders. Bijvoorbeeld begrafenis bij een beeld van de heilige, portretten met de naamheilige.

Verder veel over heiligenverering.

Testament Adrianus van den Nieuwenhuysen, onderpastoor begijnhof Antwerpen, 19 april 1685: SAA, N 3931, ongef.

1. Beveelt zijn ziel, zodra deze uit zijn lichaam komt te scheiden, in de grondeloze barmhartigheid van God almachtig, in de gebeden van zijn allerheiligste moeder Maria en van al Gods lieve heiligen
2. Zijn lichaam moet worden begraven in gewijde aarde, als hij op het begijnhof sterft wil hij begraven in de begijnhofkerk op de plek waar de begijnhofmeesteres oordeelt dat het met zijn staat en waardigheid overeenkomt – met hetzelfde ceremonieel als zijn voorganger Joannes Duijs en hetzelfde licht als men gewend is te branden. Sterft hij elders, dan wil hij een priesterbegrafenis.
3. Op zijn graf moet een zerk ter waarde van 20 gulden komen
4. 300 gulden vastzetten voor negen jaarlijkse, gelezen requiemmissen in de begijnhofkerk. Wil de meesteres deze plicht niet op zich nemen, dan kunnen de executeurs-testamentair zich wenden tot de paters kapucijnen, minderbroeders of lievevrouwenbroeders – waarvan zes tot lafenis van zijn ziel en drie tot lafenis van de zielen van zijn ouders en zijn naaste vrienden
5. Op de zerk moeten tijdens de mis van het jaargetijde twee brandende kaarsen worden gezet en aan het einde van die mis moet een Miserere en een Profundis worden gelezen
6. Na zijn overlijden zes weken lang een dagelijkse requiemmis voor de lafenis van zijn ziel ad 10 stuiver
7. Na zijn overlijden 400 requiemmissen, waarvan 100 te celebreren door arme priesters, 100 door paters kapucijnen, 50 door paters van de Lieve Vrouwebroeders, 25 door paters discalsters, 25 door paters augustijnen – 8 stuiver de mis, elke mis te besluiten met een Miserere en Profundis
8. Een half jaar lang na zijn dood een dagelijkse requiemmis in de begijnhofkerk door een arme, wereldlijke priester als hij daar komt te overlijden, anders in een klooster naar keuze van de executeur – 9 stuiver de mis
9. Na zijn dood moet voor 25 gulden rogge- en voor 25 gulden tarwebrood worden uitgedeeld aan Antwerpse armen, liefst aan de poort van het begijnhof, en voor 40 gulden brood aan de armen van Middelbeers, waar hij is geboren
10. Te Middelbeers moeten 600 requiemmissen worden gecelebreerd tot lafenis van zijn ziel door de pastoor aldaar ad 6 stuiver
11. De armen te Middelbeers krijgen bovendien 300 gulden eens, de kerk aldaar krijgt 50 gulden tot cieraad, 30 gulden worden bestemd om de catechesatie aldaar te bevorderen door middel van kerkboekjes, rozenkransen en crucifixen
12. De carmelitessen te Mol krijgen 80 gulden op voorwaarde dat elk van hen drie heilige communies zullen ontvangen, drie missen zullen horen en drie kruis- en andere gebeden zullen zeggen tot lafenis van zijn ziel

13. Bovendien wil hij nog 600 requiemmissen in Antwerpen, waarvan er 300 moeten worden gecelebreerd door arme priesters en de rest door de paters Lieve Vrouwebroeders te Antwerpen
14. Direct na zijn dood moet 50 gulden worden uitgedeeld aan de huisarmen van Antwerpen in porties van 3 gulden, op voorwaarde dat zij drie missen horen voor zijn ziel
15. De vier biddende orden van de stad elk 6 gulden op voorwaarde dat twee leden van elke orde zijn begrafenis zullen bijwonen en elk een mis lezen tot lafenis van zijn ziel
16. Het Maria-altaar in de begijnhofkerk krijgt 30 gulden voor verfraaiing
17. 25 gulden voor het stedelijke maagdenhuis, op voorwaarde dat elke maagd op de dag van zijn begrafenis in hun woonplaats een mis horen en een rozenhoedje lezen en eenmaal communiceren voor zijn ziel
18. Na zijn dood ontvangt elke begijn van zijn hof een wittebrood van een stuiver om voor zijn ziel te bidden
19. De biechtvader die hem bij zijn einde zal begeleiden krijgt 12 gulden
20. De begijn Maria van Suijvele krijgt een zilveren vork als gedenkenis; elders in het testament krijgt Maria van den Suijvele een zilveren vork en een zilveren lepel
21. Volgen legaten aan familieleden, de begijnhofpastoor en begijnen; elk moet drie missen voor zijn ziel horen
22. De arme clarissen te Antwerpen krijgen 8 gulden op voorwaarde dat zij elk drie kruisgebeden zeggen en eenmaal communiceren voor zijn ziel; idem aan de kapucijnen
23. Zijn oude kleren zijn voor de armen
24. Als iemand van zijn neven-erfgenamen gaat studeren, krijgt hij zijn beste kleren en Latijnse boeken en 600 gulden
25. Als iemand van zijn nichten-erfgenamen religieus wordt, krijgt zij 600 gulden
26. Hij wil in Hilvarenbeek en Middelbeers worden ingeschreven in het zondagsgebed, vermaanboek of hoe het ook heten mag, waarvoor elk van de kerken 18 gulden krijgt
27. Te Middelbeers moet onder zijn familie een redelijke uitvaart, conform zijn staat, worden gehouden

De oorspronkelijke Bacx-stichting verplichtte tot wekelijks veertien missen, dagelijks voor elke kapelaan een. Van die missen moesten de kapelaans er elke week elk een opdragen voor de patroon en een voor de zielerust (requiem) van de stichter en zijn ouders. Bovendien moest elke gewone mis worden begonnen en beëindigd met de collecten, een voor de stichter en een voor zijn ouders en weldoeners. Verzuimde missen moesten worden ingehaald en werden beboet met elk een lopenzaad rogge, gelijkelijk te verdelen door de koster en de roedragers van de kerk; het zal hun belang zijn geweest om de misdiensten in het Bacx-koor te controleren.

"Om Gods wille tot een pijnre aelmis ende tot hulp ende welvaren van sijner ouderen ende weldaderen zielen, tot verquickinge der christelijcker armen" maakte Gisel Back een fonds van tien mud rogge, waarvan de inkomsten in brood, bonen, erwten of geld telkens op zijn sterfdag door de kapelaans moesten worden uitgedeeld voor zijn koortje in aanwezigheid van de kapitteldeken of diens plaatsvervanger en de oudste fabrieksmeester. De laatsten moesten de armen manen te bidden voor de stichter en de zijnen. Voor hun moeite (en "op dat zij te liever comen bij de voorschreven uijtdeeling") kregen zij dan elk een kwart goede Rijnse wijn en de kapelaans evenveel, maar dan wel ten koste van de armen. En om écht niet te worden vergeten, zorgde hij dat elke zondag in de Sint Jan zijn naam van de dodenlijst werd afgelezen.

Een stichter bepaalde wie het recht van voordracht (*jus presentationis*) had. Meestal was hijzelf de eerste die dit recht uitoefende. Hij droeg dan een neef voor, een dienaar of een vertrouweling als eerste rector of pastoor, -al naar gelang het soort stichting. Na zijn dood kwam het collatierecht in handen van een of meer door hem aangewezen personen: de patroons. Als het patronaatschap werd gegund aan een kerkelijke functionaris, bijvoorbeeld de scholaster van een kapittel, de bisschop of de abt van een klooster, stond de stichting onder kerkelijk patronaat, was zij *juris patronatus ecclesiastici*. Aan het adagium 'quod semel ecclesiae datum est, in perpetuum Christi est' (wat eens is geschonken aan de kerk, is eeuwig van Christus) kon alleen worden ontsnapt door een lekenpatronaatsstichting te maken: een stichting *juris patronatus laicalis*. Soms was het patronaatschap meerkoppig en mochten een geestelijke en een wereldlijke persoon of meerdere personen van dezelfde stand in samenspraak dan wel beurtelings de begeving verrichten. De kandidaten moesten worden voorgedragen aan de kerkelijke autoriteiten (in het bisdom Luik de aartsdiaken), die het *jus collationis* uitoefenden: het recht van begeving, die geschiedde nadat een onderzoek had uitgewezen dat de kandidaat acceptabel en toelaatbaar was (*approbatio*). Daarna volgden de aanstelling en toelating (*institutio et admissio*) en de inbezitstelling of installatie (*immissio*) door de landdeken.³⁵

³⁵. J. Habets, Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan (2 dln.; Roermond, 1892) I, 301.

Hoewel de praktijk vaak anders was, mocht de patroon het eigenlijke stichtingsvermogen niet beheren. Dat was de taak van de beneficianten. Er zijn echter aanwijzingen in de vijftiende en de zeventiende eeuw dat ook de patroons van het Bacx-koor directe invloed hadden op het vermogensbeheer.

In provincies waar het misbruik was ingeburgerd dat de patroon als fondsbeheerder handelde, was het hem nadrukkelijk verboden de bezittingen en inkomsten ten eigen bate (*ad proprios usus*) te gebruiken. Hij diende tweederde als gage uit te keren aan de bedienaar van de stichting en de rest te besteden aan vrome doeleinden (*ad pios usus*) met betrekking tot de stichting. Vermoed wordt dat de verdeling in een en twee derden is afgeleid van de inkomensverhouding tussen de rector en zijn huurling (*mercennarius*)³⁶, die hij kon aantrekken om het eigenlijke werk te doen, zoals het celebreren van missen door een waarnemer (*deservitor*) of de zorg voor een parochie door een vice-cureit. Anders geformuleerd zou de rector aan onkosten als de bisschoppelijke institutie, het (doen) lezen van de mis, het eerste jaar van de inkomsten voor de geestelijke overheid (*anno gratie*) ongeveer een derde van zijn inkomen kwijt zijn.³⁷ In die constellatie vielen dan aan de huurlingen de tertiën ten deel.

Een rector kon zijn fundatie behandelen als een onroerende zaak, die hij weliswaar slechts beperkt kon belasten en zeker niet verkopen, maar wel verhuren. De priester Robbrecht Hoirnkens bijvoorbeeld, rector van de kapel op de markt te Eersel, verpachtte in 1562 de inkomsten die hem en de kapel toekwamen voor een periode van acht jaar ten halven berouw aan de kapelmeester. Deze was gehouden "voirde lasten vande missen loffelijck ende bij eenen priester van eerlijcken leven te doen celebreren achtervolgende der fundatiën dairaff gemaect, dairtoe staende metten wijn daertoe oock behorende ende alnoch de absentie vanden voorscreven rector tijdelijck alzoe te betalen tot zijnen behoerlijcken termijn aen den gheenen dair dat behoiren sal." Bovendien moest hij elk jaar in Den Bosch / 8 betalen aan de rector, die hij vrij diende te houden van alle lasten etc., "behoudelijcke nochtans dat heer Lenaert Quacque-ler, priester, inden dienst vanden selven missen te doen voer eenen jairlicx redelijcken loon voir eenen anderen voordeel sal hebben ende geprefereert worden." Ten slotte was de pachter verplicht alle onderhoud en reparaties voor zijn rekening te nemen.³⁸ Anders van opzet, maar inhoudelijk van dezelfde

³⁶. J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam, 1910) 163, 164. D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling, voornamelijk uit Utrechtsche gegevens samengebracht*, dl. I (Utrecht, 1905) 549. B.M. de Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek naar den rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw* (Zierikzee, 1906) 227-229. Joubert, *Die stigting*, 154.

³⁷. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 569.

³⁸. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1383, f 276, 4 maart 1562. In 1541 was het altaar schoon, dat is na aftrek van de bediening en alle andere lasten 6 mud rogge waard

strekking was de overeenkomst die Gijsbert Adriaens van Gestel in 1617 sloot met mr. Peter Appels, pastoor van Gilze, over diens Anna-altaar te Moergestel. Voor de komende zeven jaar zou heer Gijsbert het inkomen van dit beneficie genieten en daarvoor eens per week een mis opdragen. Elk jaar moest hij aan de rector een zilveren philipsdaalder betalen. Gijsbert verbond zich als *deservitor* om alle achterstallige absentiekosten te betalen die de bisschop zou mogen pretenderen, waaronder de "placiten absentie" (*placeta absentie*: boete voor de afwezigheid van de beneficiant en leges voor de vervanging).³⁹ Gijsbert van Gestel alias Gysken sonder Siel is vermoedelijk ook *deservitor* geweest van een van de porties van het Bacx-koor.⁴⁰ Een stichting had een fonds en dus was er handel...

(Bannenbergh, Frenken en Hens, De oude dekenaten, II, 351).

³⁹ Gemeentearchief Tilburg, Moergestel R 302, f 301v, 19 juni 1617. Vgl. Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, Bisdom 7, Litterae testimoniales pro ordinando religiosus 1601-1604, 14 januari 1603: het altaar van Sint Anna, dan in handen van de student Peter, heeft als jaarlijkse inkomsten drie weikampen, die werden verhuurd voor / 24:0:0 en 28 lopen rogge per jaar, en / 2:6:0 cijns.

⁴⁰ Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke", 155.